

İsrafil Türkanə Abbas qızı¹⁰**DİSKURS VƏ NİTQ TƏLİMİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ**

Hal-hazırda koqnitiv dilçiliyin psixolinqvistikadan fərqli obyektə və predmetə malik olduğu iddia edilir. Yəni müxtəlif tədqiqatçıların fikrinə görə koqnitiv dilçiliyin və ya ən son adı ilə desək “koqnitivologiya elmi”nin obyektinin “ünsiyyət prosesi”, “informasiya mübadiləsi prosesi”, “kommunikasiya”, predmetinin isə “diskurs”, “söyləm” və ya “danışqı” olduğu qeyd edilir.

Terminoloji müxtəlifliyi nəzərə almasaq, mahiyyət etibarən ilə “nitq prosesi” ilə “kommunikasiya”, “ünsiyyət prosesi”, “informasiya mübadiləsi prosesi” arasında, eləcə də “nitq söyləmi” ilə “diskurs” və ya “danışqı” arasında böyük bir fərq olmadığını görmək mümkündür. Bu cəhədlər israrla davam edərsə, yaxın gələcəkdə koqnitiv dilçiliyin və ya koqnitivologiya elminin klassik psixolinqvistikadan fərqli elmi istiqamət kimi formalaşdırılaraq inkişaf etməsi mümkündür. Amma bugünkü vəziyyətində onların fərqli obyektə və predmetə malik, tamamilə fərqli elm sahələri olduğunu iddia etmək, bizzat, yanlışdır, ən azı hələ tezdir.

Deməli, “diskurs” istər psixolinqvistikanın, istərsə də koqnitiv dilçiliyin əsas termini olaraq qalmaqdadır.

Müasir linqvistikada kommunikasiyanın əsas vahidlərindən biri məhz diskursdur. Diskurs terminini dilçilik elminə Amerikanın alimi Zelliq Harris (1909-1992) gətirmişdir. Elm aləminə gəlmiş andan diskurs o qədər böyük diqqətə və marağa səbəb olmuşdur ki, N.Xomskinin “Tərəmə dilçiliyi” ilə razılaşmayan alimlər funksional dilçilikdə qrammatik hadisələrə diskurs mövqeyindən yanaşmağa başlamışlar. Funksionalistlərin fikrincə, diskurs real zamanda dilin faktiki fəaliyyətidir.

Diskurs ilə bağlı tamamilə bunun əksinə olan meyil və tendensiyalar da müşahidə olunur. Məsələn, Avstraliyalı dilçi M.A.K.Hallidey, alman dilçisi R.Vaqner və digər alimlər diskursu mətlə eyniləşdirdikləri üçün bəzən “diskurs” termininə ekvivalent kimi “mətn” terminindən istifadə edilir. Lakin N.Enkvistin mətn və diskurs arasında bir sıra fərqlər olduğunu göstərir, mətnin tutum və vahid etibarilə diskursdan daha böyük olduğunu və diskursun mətnin bir hissəsi olduğunu iddia edir.

Müasir linqvistikada diskursu nitqdən tamamilə fərqli bir şey kimi təqdim etməyə yönələn cəhədlər bu gün də davam edir. Amma istər diskursun, istərsə də nitqin və ya nitq söyləminin yaranma və mənimlənmə mexanizmini müqayisə edərkən, əksər hallarda onların tamamilə indetik olduğunu etiraf etmək lazım gəlir. Belə ki, istər diskursun, istərsə də nitq söyləminin yaradılması və mənimlənməsi prosesində tamamilə eyni vasitələrdən istifadə olunur, hər iki halda eyni məqsədin əldə edilməsi nəzərdə tutulur.

Funksionalistlər diskursu real zamanda dilin faktiki fəaliyyəti hesab etsələr də, onun linqvo-psixoloji fenomen olduğunu, sanki, tamamilə unudurlar. Bu səbəbdən də diskursun linqvistik və psixoloji mahiyyətindən, ümumiyyətlə, bəhs etmirlər. Bizzat, diskursun linqvistik mahiyyətini onun lokutiv funksiyasında, psixoloji mahiyyətini isə illokutiv və perlokutiv funksiyalarında axtarmaq lazımdır.

M. Əsgərovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, diskurs linqvo-psixoloji fenomendir və onun var olmasının başlıca səbəbləri bir tərəfdən lokutivliyin, digər tərəfdən isə illokutivlik və perlokutivliyin təmin edilməsidir. Başqa sözlə desək: 1) lokutivlik gerçək əməllə bağlı formalaşan fikir və düşüncənin dil struktur vahidləri ilə ifadəsi yolu ilə diskurs-söyləmin yaranması, 2) illokutivlik diskurs-söyləmi təşkil edən dil struktur vahidləri ilə ifadə olunmuş fikir və düşüncənin reallığa çevrilməsi, 3) perlokutivlik dil struktur vahidlərindən ibarət olan diskurs-söyləm vasitəsilə gerçək əlamətlərinə təsir göstərilməsi və ya yeni reallıqların yaranması üçün zəmin hazırlanmasıdır(2,259).

Diskurs XX əsrin II yarısından başlayaraq dilçilikdə ciddi tədqiqat obyektinə çevrilmiş və bu bərdə xeyli tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Son dövrdə həm bədii, həm də siyasi diskurs xüsusi diqqət mərkəzində olmuş və Azərbaycan dilçiliyində Qərb və rus dilçiliyinin nailiyyətləri əsasında yeni tədqiqatlar aparılmış, müəyyən fikirlər söylənilmişdir.

XXI əsrin əvvəllərindən etibarən dilçilikdə diskurs termini çox tez-tez işlənməyə başladı. Nəinki, dilçilikdə, lakin arası inteqrasiya nəticəsində diskurs termini, həmçinin fəlsəfə və psixologiya elmlərində yer aldı. İntibah dövründə elmə gələn bu söz latın mənşəli “discurrese” sözündən olub, öncə “müzakirə etmək”, “danışqı” və s. mənalarında işlənmişdir. Daha sonralar isə hər bir mövzunun xüsusiyyətlərinə uyğun danışmaq, söyləmək semantikasında işlənməyə başladı. I.T.Kasavin yazır: “...bu termin intibah dövründə “əsas mətləbdən, əsas məsələdən uzaqlaşan yorucu monoloq”, “heç bir məna verməyən uzunuzadı danışqı” mənalarında işlənməmişdir(9,252). Diskursun mahiyyəti haqqında alimlər müxtəlif mövqə sərgiləmişlər. A. Məmmədbəyli diskurs haqqında aşağıdakı fikirləri söyləyir: “Diskurs yazılı və şifahi nitqdə qeyd alınan konkret kommunikativ hadisədir və müəyyən koqnitiv tipoloji şərtlərə əsaslanan koqnitiv məkanda reallaşır”(6,5). Deməli, bu fikri ilə müəllif diskursla mətni eyniləşdirir. Daha sonra isə A. Məmmədbəyli german-macarı dilçilik məktəbinə əsaslanaraq diskursun mətnlərin məcmusu olduğunu söyləyir. Deməli, müəllif kompleks qarşılıqlı əlaqəsini diskursun təyinetmə meydanı kimi qəbul edir. Deməli, bir çox dilçilər fikrincə, diskurs geniş mənada elə mətdir. Əlbəttə ki, bu alimlərin subyektiv yanaşmasıdır.

M.A.K.Hallidey diskursu dörd əlamətə görə sociyallandırır: 1) Mətnin yaradılması; 2) Mətn vasitəsilə situativ kontekstin qurulması; 3) Mətnin arxasında gizlənən potensialın yaradılması; 4) Konkret situasiya hüdudunda mədəniyyət kontekstinin qurulması(3,330). Əgər diskurs bilik formasıdırsa, deməli, ona epistemoloji-taksonomik prinsipi tətbiq etmək olar.

Diskursun dilçilikdə müxtəlif növləri mövcuddur: 1. Tarixi-iqtisadi diskurs; 2. Elmi diskurs; 3. Bədii diskurs; 4. Mənavi diskurs; 5. Situativ diskurs; 6. İnterperativ diskurs; 7. Kontekstual diskurs. Məhkəmə dinlənilməsi, yaxın-

larla söhbət situativ diskursu, ədəbiyyat, elm, qarşılıqlı mədəni əlaqələr, təbii və s. interaktiv diskursu, biliqararmanın xarici-sosial forması isə kontekstual diskursu aiddir. Diskursun özü milli-mədəni xüsusiyyətlərə malikdir. Millilik, etno-mədəni əlamətlər diskursun əsas xüsusiyyətlərindən sayıla bilər. Əlbəttə ki, bu xüsusiyyətləri diskursun bütün növlərinə aid etmək olmaz. Millilik, etno-mədəni xüsusiyyətlər bədii diskurs üçün daha xarakterikdir. Buna görə də bədii diskursu müəyyənləşdirərkən T.A.Van Deyk onun pragmatik funksiyasına əsaslanır(1,104).

Bədii diskurs ritorik baxımdan bəzədilmiş nitqdır və müxtəlif ritorik vasitələrlə zənginləşdirilir. E. ə. qədim Yunanıstanda, Romada bədii diskursun xüsusiyyətləri ritoriklərin diqqətinə cəlb etmiş, bu bərdə maraqlı fikirlər söyləmişlər. Bədii diskurs nə qədər ritorik vasitələrlə bəzədilmiş olsa dinləyici üçün daha maraqlı olur. Ritorik vasitələrlə zəngin olan nitqdən hamı zövq alır, hamı onu bəyənir.

Diskurs terminini ilk dəfə Avropaya 1960-cı ildə Mişel Fuko gətirmişdir. Diskurs –(frans. discours, lat. discurre – ora-bura, müxtəlif tərəflərə qaçmaq) fransız dilində ənənəvi olaraq “mühakimə”, “fikir yürütmə” mənalarında işlənilir. 1950-ci illərdə E.Benvenist deyim nəzəriyyəsinə hazırlayaraq diskursu nitqin əsas xarakteristikası kimi müəyyənləşdirdi: “Birincinin müəyyən şəkildə ikinciyyə təsir etmək cəhdi”. Yaxud İ.Derrida diskursu yazan və oxuyanların təcrübəsində canlı dərk olunmuş mətn təsviri” adlandırdı. Z.Xerrisa görə diskurs verbal kommunikasiyada mətn, qrammatik formaların, bir-birinin dəlincə sıralanmış frazaların ardıcılığıdır. T.A.Van Deykə görə, diskurs “kommunikativ hadisədir”(4,67).

Diskurs terminin yalnız dilçiyə dair termin kimi düşünmək yanlışdır. Hər konkret elm sahəsində diskurs anlayışının mənası fərqlidir. Bəzi alimlər diskurs dedikdə ən müxtəlif aspektlərdən mətn nəzərdə tuturlar. A. Məmmədovun da bu məsələyə yanaşması maraqlıdır: “Diskurs mətn ilə qarşı-qarşıya qoyularaq “fəaliyyətdə” olan danışqı parçası kimi qəbul edilir. O, müəyyən mənanı kontekstdə əldə edir. Bu kontekst dildə məlumatı ötürən tərəfindən müəyyən məqsədlərə, konkret şəraitdə və mənada istifadə edilir. Diskurs əlaqəli danışqı parçasıdır” (7, 58).

Diskurs məfhumu linqvistikada ilk dəfə 1952-ci ildə Amerika alimi Zeliq Hərris tərəfindən araşdırılmışdır. “Diskurs təhlili” (“Discourse analysis”) məqaləsini yazmışdır. Məqalədə müəllif böyük birləşmənin tərifini verərək, diskurs anlayışını izah edir. E.Benvenist diskursu “danışana aid edilən nitq” adlandırdı. Diskurs tədqiqatından ona fərqli yanaşma olmuşdur.

Diskursu aktuallaşdırılmış mətn də adlandırmışlar. Bu yanaşmanın əsasını T.A. Van Deyk “Diskursun tərifinə dair” diskursu müxtəlif bucaqlar altında araşdırmışdır. Onun gəldiyi nəticəyə görə diskurs kontekstdəki mətdir. Alimlərin fikrincə, diskurs mətlə kontekstin vəhdətindən ibarətdir. Bu fikirdə müəyyən qədər həqiqətdə də vardır. Hər hansı bir mətnin dərkində kontekstin mütləq rolu vardır. Konteksti əhatə edə bilməyən oxucu və ya dinləyici mətni də dərk edə bilməz. Lakin diskursu mətn və kontekstin məcmusu hesab etməkdə diskurs ətrafındakı diskussiyalar hələ də davam edir.

Mənbələrdə diskurs həm geniş, həm də dar mənada götürülür. Geniş mənada diskurs danışqı və dinləyən arasında reallaşan kommunikativ prosesdir. Bu proses həm şifahi, həm də yazılı, həm verbal, həm də qeyri-verbal şəkildə reallaşsa bilər. Dar mənada isə mətn və ya danışqı götürülür. Ümumi şəkildə diskurs kommunikativ prosesin nəticəsidir. Diskurs sosiomədəni kontekstdə qarşılıqlı əlaqə prosesinin nəticəsidir. Söz, söz birləşməsi, cümlə, cümlələr kompleksi, abzas, diskursla təmsil olunur. Bunlar iyerarxiik səviyyəyə əsaslanır.

Diskurs müxtəlif yanaşmalardan nəzərdən keçirildikdən sonra bu fikrə gəlmək olur ki, diskurs və mətn arasında bərabərlik işarəsi qoymaq mümkün deyildir.

Mətn və kontekstin vəhdəti olan diskurs yalnız şəxslər tərəfindən qavranılma prosesində reallaşır. Diskursun var olması üçün mütləq ən azı iki nəfərin iştirakı vacibdir. Mütləq söyləyən və dinləyən olmalıdır. Mətdə isə bu vacib amil deyil. Mətn konkret bir şəxslə bağlı olduğu halda, diskurs konkret bir şəxslə bağlı olmur. Əgər diskursun reallaşmasında iki nəfər iştirak edərsə, deməli, burada koqnitiv proseslər gedir. Koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışı olan konseptlərdən diskursda formalaşır. Diskursda reallaşan koqnitivlik söyləyən və dinləyən danışdığı mövzularda konseptlərdən çox asılıdır. Deməli, müəyyən vasitələrlə həyata keçib reallaşan koqnitivlikdir.

Diskurs, nitq və mətn terminlərinin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri haqqında M. Əsgərovun faktlara əsaslanan çox dəyərli fikirləri vardır. Alim bu üç terminin fərqli xüsusiyyətlərini belə izah edir.

“Diskurs, bir qayda olaraq, yaxın (üz-üzə) təmas bazasında, yəni, aktiv və passiv kommunikanın vizual və vokal təmas məsafəsində olduğu zaman reallaşan ünsiyyət prosesində yaranır.”(2,265). Müəllifin fikrincə, təbii şəkildə baş verməyən dialoq, söhbət, mübahisə və s. diskurs deyil, nitq mahiyyəti daşıyır. “Nitq, bir qayda olaraq, gerçək zaman rejimində reallaşan elə bir ünsiyyət prosesində yaranır ki, bu zaman aktiv və passiv kommunikanın vokal təmasdan başqa, digər təmas imkanı mövcud olmur. Bu ünsiyyət üçün vacib olan əsas faktor, sadəcə, aktiv və passiv kommunikanın”(2,267). M. Əsgərov nitqin yaranmasına real şərait və situasiyanın o qədər də önəmli olmadığını qeyd edir. Əgər nitqin formalaşması üçün vizual və təmas faktorları ləvazim olmasaydı o zaman nitq deyil, diskurs reallaşardı. Nitq də aktiv və passiv kommunikanın bir-birilə ünsiyyət qurur. Nitq vizual görüntüyü olmadan da reallaşsa bilər. Mətnin yaranmasında zaman və məkan anlayışı yoxdur. XII əsrdə yaşamış N. Gəncəvinin əsərlərini-mətni oxuyaraq N. Gəncəvi ilə kommunikativ əlaqə qururuq. Mətni nitqin, nitqi isə diskursun linqvo-psixoloji qarşılıqlı kimi qəbul etmək daha qənaətbəxşdir.

M. Əsgərov linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinə əsaslanaraq nitq və diskurs haqqında yazmışdır: “...diskurs gerçəkliyin özü və ya vahidi (Gv), nitq onun dərk olunan əsas xüsusiyyəti, yəni, birinci sıra gerçəklik elementi (Ge1), mətn isə bu gerçəklik vahidinin ekvivalent olan dil struktur vahidi və eyni zamanda ikinci sıra gerçəklik elementidir (Ge2). Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinin 4 elementli intellekt kodu bazasında diskursun dərk edilməsinəxematik şəkildə belə ifadə etməkmümkündür: NİTQ →MƏTN → DİSKURSvə ya(Ge1 + I01)+ (Ge2 +

IO2) = D & Gv" (2,265).

Diskurs – yaxın təmasda və vizual çəkildə reallaşdığı halda, yəni aktiv və passiv kommunikanın vizual və digər təmas imkanları, ümumiyyətlə, mövcud olması ilə yaranır. Mətn isə məkan və zaman baxımından uzaq təmasda görüntü və səsini olmasına ehtiyac duyulmayan bir zaman prosesində reallaşır. Mətn zaman və məkan bəyərini aşmağa qadirdir.

"Diskurs" terminindən istifadə olunan ilk illərdə bu termin "dialog" termininin sinonimi kimi verilmişdir. Deməli, diskurs şifahi nitq üçün daha seçiyəvidir. Diskurs heç vaxt tək başına mövcud olmur. Diskurs dinləyən və danışanın fikirlərinin bir birinə ötürülməsi prosesidir. Diskurs mütləq vizual və səsli komponentə malik olmalıdır. Bu komponentlər olmadan diskurs mövcud ola bilməz. Diskursda interaktivlik də vacib amillərdəndir. P. Mövstümovanın fikrincə, diskursun məqsədi məlumatlandırmaq (faktlar, təlimatlar, yönəltmələr göstərmək), inandırmaq (hisslərinə təsir etmək və ya nəyisə etmək fikrindən yayındırmaq), əyləndirmək (əyləncəli məlumat vermək və ya xoş təəssurat yaratmaq) kimi hesab edilir¹(8,181). Diskurs və mətn arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, mətn hazır məhsuldur, mənaya yox məlumata istiqamətlənir. Diskurs isə yalnız iki tərəf arasındakı mənənin ötürülməsinə yönəlir. Mətn yazılı və şifahi material olub interaktiv ünsiyyət vasitəsi hesab edilmir. Mətnin var olması üçün vasitənin olması şərt deyil. Mətn müəyyən struktur və qrammatik struktura malikdir. Filoloqlar müəyyən hazır mətn üzərində tədqiqat apara bilərlər. Mətnin müəyyən konkret mövzusu və ideyası, hissələri, abzasları arasında bəlli bir ardıcılıq, birlik, təsvir, nəql və izah olur.

Diskurs isə dildən sosial kontekstdə istifadə prosesi olub interaktiv ünsiyyət vasitəsidir, xüsusi məqsəd üçün istifadə olunan vizual, səsli və şifahi olur. Bir sözlə, diskurs, ümumiyyətlə, yazılı və ya danışq dilinin sosial kontekstdə istifadəsidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Dijk Teun A. van. *Semantic Discourse Analysis // Handbook of Discourse Analysis*. London: Academic Press, 1985, pp. 103-136;
2. Əsgərov M. Diskurs, nitq və mətnin linqvə-psixoloji mahiyyəti və qarşılıqlı transformasiya potensialı. Dillik İnstitutunun əsərləri – 2018, s. 259-266
3. Halliday M.A.K., Hasan R. *Linguistic Function and Literary Style: An Inquiry into the language of William Golding's "The Inheritors" / Literary Style: A Symposium*. Ed. Seymour Chatman. London-New York: Oxford University Press. 1971. p. 332
4. http://www.vitaeuct.narod.ru/011/vrb/bk_0001/0907.htm
5. Mənafoğlu R., Tağısoy N., Kamal R. İlahi təcrüməşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı -- 2010, 170 s.
6. Məmmədheyli A. Bədii diskursun koqnitiv strukturunda mədəni freymlərin rolu (ingilis dili materialı əsasında) Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın Avtorreferatı Bakı – 2015
7. Məmmədov A. Dilçiliyin müasir problemləri. Bakı: «ADU nəşriyyatı», 2008
8. Mövsumova P. Mətn və diskurs terminlərinin arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər. İpək yolu. №1, 2021. səh 179-182
9. Касавин И. Г. Текст, дискурс, контекст. Введение в социальную лингвистику и лингвистику языка. М.: Канон+. 2008. 437 с.

Açar sözlər: nitq, diskurs, psixologiya, linqvistik, istiqamət.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ОБУЧЕНИЯ ДИСКУРСУ И РЕЧИ

Резюме:

Существуют разные теории и мнения о терминах дискурс и речь в современной мировой лингвистике. В одних источниках термины «дискурс» и «речь» приравниваются, а в других - попытки представить дискурс совершенно иначе, чем речь. Однако, сравнивая механизм формирования и усвоения как дискурса, так и речи часто становится ясно, что между ними есть как сходства, так и различия. В процессе создания и усвоения как дискурса, так и речи используются одни и те же средства, в обоих случаях должна быть достигнута одна и та же цель.

Ключевые слова: *речь, дискурс, психология, лингвистика, направление*

THE MAIN DIRECTIONS OF TUITION/DISCOURSE AND SPEECH

Resume:

The dissimilar theories and thoughts about discourse and speech terms exist in modern world linguistics. The terms of discourse and speech are become identical in some sources, but in other sources appeared directed attempts to present completely different from speech. But when we compare mechanism of formation and assimilation whether discourse or speech, there are both similar and unusual points are noticeable between them in other cases. It is used absolutely the same tools at the process of creation or assimilation whether discourse or speech and payed to attention to get the same object in two cases.

Keywords: *speech, discourse, psychology, linguistics, direction*

RƏYÇİ: dos. L. Ələkbərova